

Михалевич І. Ю.,
аспірант кафедри української літератури
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

СЕМАНТИКА ТВАРИННИХ ОБРАЗІВ У ЖІНОЧИХ ПІСНЯХ УКРАЇНЦІВ, БІЛОРУСІВ І РОСІЯН В ЕСТЕТИЧНО-ГОСПОДАРСЬКОМУ АСПЕКТІ

Анотація. У статті проаналізовано мотиви жіночих пісень, в основі яких – найпоширеніші та найколіоритніші образи свійських і диких тварин. Порушено питання національної специфіки відображення тваринного світу в ліриці українського, білоруського та російського фольклору.

Ключові слова: жіноча пісня, образ-символ, тваринний персонаж, поетика художнього тексту.

Постановка проблеми. Українська жіноча пісня відрізняється від інших жанрових різновидів родинно-побутових пісень тим, що змальовує й передає сімейні чи родинні негаразди, особисті переживання і скорботи вже одруженої жінки. Рідше в ній ідеться про щасливу жіночу долю. Основою більшості сюжетних ліній у таких народнопісенних зразках постають ті сфери сімейного життя, які оточують молодицю в новій родині після весілля.

Родинно-побутова поезія у своєму виникненні є відображенням суспільного ладу, у якому главою сімейства зазвичай є чоловік, а жінка після одруження, окрім виховання дітей, починає займатися господаркою: приготуванням їжі, сезонними роботами в полі, рукоділлям, доглядом за домашніми тваринами тощо. Худоба в обійсті українського селянина – це його головне багатство. Тому й у народній пісні, жіночій особливо, образи домашніх тварин непроминучі.

Оскільки жіноча пісня не була предметом окремих досліджень, то й жіночі маркери домашнього тваринного світу не ставали центральною темою наукових розвідок. Вони згадувались, але лише принагідно.

Класифіковано й проаналізовано художні образи-символи (в тому числі згадано й тваринні) в магістерській дисертації М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии» [1]. На думку автора, саме символіка рослинного і тваринного світів посідає найпочесніше місце через своє багатство та розгалуженість.

О. Гура в узагальненій монографії «Символика животных в славянской народной традиции» [2] на основі народних вірувань, обрядів аналізує символіку зоо- й орнітоморфних образів, пропонуючи в дослідженні універсальну схему аналізу будь-якої тварини чи пташки.

Спробою сучасної дослідниці О. Сліпушко в праці «Давньоукраїнський бестіарій: національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах» [3] є вивчення системи тваринних образів-символів із погляду міфології, народних вірувань, а також геральдики, живопису, емблематики і под.

Образи тварин із погляду міфології осмислено в дослідженні С. Карпенко «Міфологічні мотиви в українських народних казках про тварин» [4], у якій авторка розглядає цих персонажів народних казок у синхронічній і діахронічній площинах.

Останнім часом з метою детальнішого вивчення почали з'являтися праці з аналізом конкретних образів-символів. Так, у дисертації «Зооморфні образи в українському фольклорі. Образ зозулі» [5] Н. Пастух поряд зі своїм баченням узагальненої схеми опису тваринного образу робить спробу узагальнення і трактування образу зозулі в українському фольклорі.

Причиною для порівняння художніх образів у різних народів можуть слугувати вже розпочаті напрацювання деяких фольклористів. Так, аналіз побуту, звичаїв, народної пісенності в зіставленні географічно близьких народів знаходимо в працях уже згаданого М. Костомарова. Однак цілісні порівняльні дослідження образних систем, в основі яких лежать ментальні, господарські, естетичні уподобання в українській фольклористиці, відсутні. Причини відомі: ніщо не мало ставити під сумнів тезу про три гілки колись єдиного народу, яка буйним цвітом розквітла в сучасній московській пропаганді.

Поодинокі на цьому полі виглядають етномузикознавчі дослідження Кл. Квітки «Про наспіви українських лівобережних купальських пісень», «Наспів живих пісень північно-західних районів території поширення української мови», «Русальні пісні» [6]. У них відомий дослідник поряд із записами, науковими критичними напрацюваннями, історією вивчення фольклору вбачає необхідними й порівняльні студії. Під таким кутом зору автор зіставляє українські живі пісні з білоруськими, алендарну обрядовість українців – з російською обрядовою пісенністю тощо.

Завданням розвідки є аналіз зообразів у жіночих народно-поетичних текстах. Разом із тим, простежуючи їх в аналогічній необрядовій пісенності росіяні і білорусів, матимемо змогу з'ясувати, наскільки важливий вплив таких образів-символів на поетику фольклору сусідніх народів. Спільність чи відмінність художньо-образних систем, отже, підтвердить чи спростує спільнослов'янську ментально-естетичну єдність трьох народів.

Вклад основного матеріалу дослідження. Український фольклор. Здавна вважалося: який господар мав багато худоби, того шанували, рівнялися, брали приклад, а також намагалися потоваришувати або породичатися. Найбажанішою нареченою вважалася та дівчина, батько якої був багатим саме на худобу. Якщо ж молода – з бідної родини, часто про таку невістку й говорити не хотіли. Уже з перших днів проживання молодиці в хаті чоловіка її чекали випробування на витривалість: не заснути, не проспати, а прокинутися раніше й доглянути не лише свою, «приведену» худобу, а й свекрушину. Про це свідчить величезна кількість мотивів, у яких дотинки з боку свекрухи невістці через худобу починаються відразу після весілля: – *Ой встань, невістко, ой встань, небого, Подій тії корови, Що-сь їх нагнала, що-сь їх навела Та до моєї обори! – Зналась, свекрухо, знала-сь, свекрушко, Що я коров не мала, Нащо-сь ти до мене,*

пощо-сь ти до мене Свого синонька слала? [7, с. 105]; Дала мені моя мати Козу з козенятком, Щоб я не ходила По селі з горнятком [8, с. 90].

Окрім того, українська лірична пісенність із немалою кількістю тваринних образів ілюструє велику людську пошану до них. Віддзеркалюючи життя, творець пісні (ліричний герой) у фольклорний текст із життя переносить важливі події, податі, усіх живих (та й неживих) істот. Зооморфні образи в жіночій пісні не лише будують внутрішній простір людини, а і є виразниками її долі, допомагають у змалюванні найдрібніших побутових сцен, найдраматичніших чи найкумедніших випадків із життя молоді: *Ізбудять мене зараній сина, Бо вже корова на діброві, А пługатарі у чистому полі, А овечки коло гречечки, А вже козочки коло лозочки, А вже свиночки коло долиночки. А я, молоденькая, та схопилася, Взяла водиці та й умилася, Вийшла за ворота, подивилася: Ще й пługатарі не запрягали, Ще й корови та не виганяли* [8, с. 60].

Окрім традиційного значення достатку чи безтурботної жіночої долі, певні образи тварин можуть набувати чи то символізувати в пісні життєві ситуації з протилежним – негативним – забарвленням. Особливо часто такі образи трапляються для змалювання тяжкого життя з п'яницею. Найпоширеніший мотив у таких піснях розповідає про те, як жінка мусить викупляти з шинку пропиту чоловіком худобу: *Що пропив коня вороного, Йде до стаєнки по другого. А я, молода, проти нього Несу червінця золотого. Несу червінця золотого – Викупити коня вороного. Не раз, не два викупляла, Вікном-дверима утікала* [7, с. 232]. Через забіякуватий характер чоловіка жінка часто мусить утікати від побоїв п'яниці, у такий спосіб рятуючи себе чи дітей.

Також окремі образи тварин, набуваючи додаткових метафоричних забарвлень, можуть виражати символічні значення, наприклад, плину часу, життя, певне ставлення до людини. Про це дізнаємося саме за допомогою того чи іншого тваринного образу.

Серед найпоширеніших виокремимо мотив запрягання сірих волів (коней), які в пісні, безперечно, символізують плінність років саме в заміжжі. Жінка звертається до домашніх тварин, аби ті «догнали її літа молодії» або «щасливу долю» на «калиновім мості», за якими вона шкодує: *Ой запряжу сірі воли, воронії коні Да поїду доганяти щасливої долі. Як нагнала щастя й долю на калиновім мості: – Вернись, вернись, щастя й доле, Да до мене в гості* [9, с. 83]; *Ой запрягайте, ой запрягайте да коні воронії Да й доганяйте да літа молодії! Да догнав літа, да догнав літа на калиновім мості: – Ой вернітєся, літа, до мене у гості!* [7, с. 154]. Воли й коні в такому контексті – транспортний засіб, який в одному випадку уповільнює рух у минуле, в іншому – прискорює. Але в обох випадках таке перемищення в часі позбавлене будь-яких перспектив.

Українським жіночим пісням характерне змалювання різноманітних сфер людських стосунків, у тому числі жартівливих. Поетико-стилістичні засоби (порівняння, метафори, метонімія) та усталена символіка тваринних образів (овечка – дурень; свиня – ненажеря і под.) підсилюють споглядання жартівливих ситуацій: *Сидить кітка на порозі, Дивиться на мишу; Не бий мене, чоловіче, Бо я тебе лишу* [7, с. 170]; *Штири воли на оборі рогами ся чешуть, Ой де стане двос-тросє, то за мене брешуть* [7, с. 171]; *Мене мати годувала, Як свиню поросну* [8, с. 121]; *А я його шаную, Як собаку рудю* [8, с. 121–122]; *Ой ходю-блудю та й по вулиці, Як прибудна овечка* [7, с. 36].

Білоруський фольклор. Немало образів-символів тварин містять білоруські жіночі пісні. Їх велика кількість зафіксована насамперед у мотивах, які змальовують сварки між свекрухою та невісткою. Оскільки суперечки в них суто побутового характеру, то й у центрі сімейних негараздів часто опиняється домашнє господарство: – *Сніць мая нявестка, Нічога не дбає, Яє каравонька Ў аборы рыкає* [10, с. 17]; – *Ўстань, устань, нявестачка, Досыць табе спаць, Рыжыя каровіцы У хляве стаяць* [10, с. 28]; – *Ідзі да аборы І падой каровы. Як падоіш мае, То падой і сває. Як падоіш мае, То падой і сває, Каторы нагнала Ад мамкі радное* [10, с. 84]; – *Ўставай, нявестка, Ой, бадай ты не ўстала, Выганяй пасаг, Што ад бацькі дагнала!* [10, с. 89].

Однак, попри частотність цього мотиву та широку сюжеттику, що мало б достеменно свідчити про його національну належність білорусам, не можуть «не різати слух» тексти, де вчувається неокочирність рим і ритміки пісні, як-от у двох останніх народних текстах.

Дуже легко натомість ці слова лягають у багатьох українських піснях: *Уставай, невістко, В чужій стороні, Погодуй пташину У новім дворі!* [7, с. 100]; *Ой вставай, невістко, бо вже ся виспала, Йди подій корови, що-сь понаганяла* [7, с. 102]; *Устань, невістко, бодай ти не встала, Пожени воли, що од батька нагнала, – Не пожену тих, що од батька нагнала, Пожену я ті, що я тут застала* [7, с. 104]. Практично аналогічний текст записаний Лесею Українкою, а в одному з народно-пісенних збірників його вміщено як обрядову пісню, записану на Рівненщині, яку співали на Трійцю під час «водіння Куста»: *«Уставай, невістко, та бодай ти не встала – Жени ту корову, що од батька й пригнала!» Якби я пригнала та й од батька корову, Тоді б я погнала на зелену дуброву. Якби я пригнала та й од батька телицю, Тоді б я й погнала на зелену пашиницю* [11, с. 161].

Почасти такі суперечки невістки і свекрухи, змальовані в жіночих піснях, призводять ледве не до бійки між членами нової родини та молодницею, набуваючи комічно-драматичного характеру. Тварини в таких піснях наділені, так би мовити, людськими якостями, оскільки вся родина виражає своє ставлення до невістки саме через її придане домашнє господарство. Яке ставлення до людини, таке ж і до її власності: *Айдаў мяне татка Ды ў багату хатку. А даў жа мне коніка што най-летшага, Сакала найяснейшага. Пажила я, малада, гадочак, Называюць мяне неразумнаю, Называюць майго коніка: – Ах ты, каньшча, варанішча! Называюць майго сакала: – Ты варона падсмаляна! Называюць майго хорціка: – Ты сабака валачаччы!* [12, с. 103–104]. Бачимо, що серед об'єктів приданого смислове навантаження несуть саме ті зоо- та орнітологічні образи, які пов'язані з ловецькою специфікою.

Разом із тим у білоруських піснях тварина – у пошані, оскільки поряд із жінкою переживає всі її жалі та радощі, нерідко є єдиним слухачем і людського горя, разом із тим свідком усіх щасливих моментів у житті подружньої пари: *Плакала малада, к Дунаю ідучы, А зачуў міленькі, коні пасучы. – Нябось, мілая, я коні пасу, Я коні напасу і вады прынясу* [12, с. 97]; *Пажану я сівы валы На ранню росу* [10, с. 12].

Однак тут знову ж таки видається вірогідним переклад останніх строф з українськомовних текстів. На підтвердження цього в збірнику В. Гнатюка, наприклад, серед коломийкових пісень знаходимо немало кількість таких варіантів, які повністю збігаються з білорусифікованим останнім зразком: *«Поже-*

ну я воли пасти в зелену ліщину», «Пожену я сиві воли на зелену пащу», «Пожену я сиві воли та й на лотавоньку», «Пожену я воли пасти, а коники найко» та схожі [13].

Окрім змалювання щасливих моментів сімейного побуту, зообрази часто марковані негативним змістом, оскільки допомагають передати не найкращі почування людини та взаємини між родичами. Зображення жіночої повсякденної праці дає підстави вважати її вкрай нелегкою. Промовисте тому підтвердження – мотив, що розповідає, як жінка змушена тяжко працювати в полі, поганяючи воли: *Сам ён едзе ў поле гараці, А мяне бярэ ён ды валы паганяці. – Нуце, нуце, ды валы крутарогі, А я накалола свае беляы ногі! Нуце, нуце, ды валы палаваы, Ой, прапалі мае ды гады маладыя!* [10, с. 46].

Серед українських народних пісень про родинне життя знову ж таки натрапляємо на немало кількість таких, які засвідчують неприродну схожість мотивів: *Да що сам іде, да що сам іде да й у поле орати, Ой мене ж бере да волів поганяти. Да мене ж бере, да мене ж бере да волів поганяти: Да гей, гей, воли, да сірі половії! Да, гей, гей, воли, да гей, гей, воли, да сірі половії, Да пройшли ж мої да літа молодії!* [7, с. 154].

Причому давнє сполучне слово «да» в українських текстах поєднує прості речення в складні, тоді як у білоруських бачимо його дещо в незвичних мовленнєвих зворотах.

Російський фольклор. У деяких прикладах жіночих пісень натрапляємо на негативне ставлення жінки до домашньої господарки, до свійських тварин зокрема. Її незгода працювати вдома переростає в бунт – бажання матеріальних пожитків, замість домашніх клопотів: *У меня ль муж не удала голова, Не купил он мне черного соболя, А купил он мне коровушку, Погубил мою головушку: Первое дело-то коровушку подой, Другое дело-то подойничек помой, Третье дело-то теленочка напой* [14, с. 316]. Далі сюжет рухає розповідь-розмова з ведмедем у лісі, де жінка випасає свою ненависну корову: *Ты, медведьюшка, мой батюшка! Обдери мою коровушку, – Слобони мою головушку!* [14, с. 316]. Заміжжя (а значить, і повсякденна клопітка праця) у російській пісенності практично завжди асоціюється із сумними чи трагічними моментами, що дуже влучно пояснює ментальність росіян, відмінну від української та білоруської. Учуваємо нелюбов і непошану до тварин, а цінність життя в російських фольклорних текстах – у безтурботті й «черных бобрах».

Додаткової негативної конотації образу молодіці в жіночій пісенності росіян додають часто вживані зообрази дичини. Ось як у відчутті розпачу жінка накликає на себе своєрідним заклинком-замовлянням диких звірів: *Ах вы люты звери, сбирайтесь ко мне, Вот вам сладкая пища, – терзайте меня...* [15, с. 166–167]. Особливо трагічно, з невимовним відчаєм вчувається тут жіноча жертвність і приреченість, які призводять до крайньої межі – бажання смерті.

Прихід звірів до людських жител, очевидно, завжди завадав шкоди та втрат, тому ставлення людини до небезпечних лісових мешканців лягло в основу великої кількості метафоричних звертань до новоспеченої невістки. Ось як російська жіноча пісня ілюструє манеру спілкування між новоспеченими родичами: *От чего мне, молодушке, веселой-то быть? Свекор называет медведицею, Свекровь называет лотою змеей...* [16, с. 170–171]. На це жінка вміє відповісти, адже «милий друг» (так називає в пісні молодіця чоловіка), на щастя, навчає її правильної відповіді й поведінки перед «доброзичливцями»: *Медведица, батюшка, – в темных лесах; Люта змея, матушка, – во чистых полях; Доможилка, деверьюшки, – собака на дворе;*

Расточиха, невестушки, – то мышь в закроме; Щеголиха, золовушки, – утка на воде [16, с. 170–171].

Доволі часто, аби зрозуміти і «прочитати» того чи іншого ліричного героя, необхідно послухати його характеристику на інших персонажів художнього тексту. Ось як невістка відгукується про чоловікову родину, тваринні образи в цьому допомагають передати характер емоцій і настроїв оповідачки: *Прихожу я ко двору – лежит свекор на полу, Лежит свекор на полу – я ногою топону, Я ногою топону и под лавку скопону. А свекруха на печи – ровно сучка на цепи; А деверья, как кобелья, под подлавочью лежат, Под подлавочью лежат, по собачио рычат...* [14, с. 309].

Висновки. Отже, українські образи тварин є найчастотнішими й відтворюють найбільше смислових навантажень у пісенних текстах. Найпоширеніші мотиви з образами-символами тварин: суперечки між членами родини через домашню господарку; домашня худоба – показник заможності молодіці чи її нової родини; праця біля господарки – як одне з перших випробувань для невістки – доглянути і не проспати тощо.

Забарвленими певною символікою в українських текстах є такі образи, як корова, в т. ч. доїння (достаток, спокій у родині), воли (промайнули літа дівочтва та юності), усталений образ овечки (дурень), свині (ненажера, замазура) і под.

Тваринні образи в білоруському фольклорі – не частотні в жіночій пісенності. Серед найпоширеніших і найколеритніших із погляду поезики в білоруських піснях знаходимо практично ті самі мотиви й образи, які широко представлені в українських текстах. Про це свідчить порівняльний аналіз сюжетики текстів, поданий вище. Яскраві приклади поетичної образності представлені саме в перекладних текстах, а суто білоруський фольклор із явними ознаками білоруської мови досить бідний.

Мінімум символічного забарвлення несуть образи тварин у жіночих піснях росіян. По-перше, порівняно з українськими текстами вони представлені в меншій кількості, проте численніші, ніж у білоруському фольклорі. Другою знаковою особливістю практично всіх тваринних образів у ліриці росіян є їх вкрай негативне забарвлення. Ще однією ознакою російської лірики, зовсім не притаманною пісенності двох інших народів, є наявність у ній образів диких звірів.

Своєю частотністю і яскравою колоритністю образи тварин усе ж доводять власну значимість для поезики та естетичної довершеності жіночої пісні загалом, утім у фольклорі кожного народу, як бачимо, по-різному.

Література:

1. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии / М. Костомаров // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія / М.І. Костомаров ; упоряд., приміт. І.П. Бетко, А.М. Полотай ; вступна ст. М.Т. Яценка. – К. : Либідь, 1994. – 384 с. – С. 44–200.
2. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции / А.В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
3. Сліпушко О.М. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов): національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах / О.М. Сліпушко. – К. : Дніпро, 2001. – 141 с.
4. Карпенко С.Д. Міфологічні мотиви в українських народних казках про тварин : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика» / С.Д. Карпенко. – К., 2004. – 16 с.
5. Пастух Н. А. Зооморфні образи в українському фольклорі. Образ зозулі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика» / Н.А. Пастух. – Л., 2001. – 20 с.

6. Квітка К.В. Вибрані статті / К.В. Квітка. – К. : Муз. Україна, 1985. – Ч. 1. – 1985. – 138 с.
7. Пісні родинного життя : збірник / упоряд., авт. вступ. ст. та приміт. Г.В. Довженко ; відп. ред. І.П. Березовський. – К. : Дніпро, 1988. – 359 с.
8. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. – К. : Дніпро, 1965. – Ч. 2. – 1965. – 528 с.
9. Народні пісні в записах Марка Вовчка: двісті українських пісень / укл. О.І. Дей. – К. : Муз. Україна, 1979. – 216 с.
10. Беларускія народныя песні : у 4 т. / запіс Р. Шырмы. – Мінск, 1960. – Т. 2. – 1960. – 431 с.
11. Красна весна, тихе літо. Українські народні календарні пісні весняно-літньої пори з репертуару етнографічного хору «Гомін» та Київського Кобзарського Цеху / упоряд.: Л. . Ященко, К.А. Міщенко. – К., 2007. – 256 с.
12. Фальклор у записах Яна Чачота і братоў Тышкевічаў / уклад., сістэм. тэкстаў і камент. В.І. Скідана і А.М. Хрушчовай, уступ. арт. Т.В. Валодзінай ; рэдкал.: А.С. Фядосік (гал. рэд.) і інш. – Мн. : Беларуская навука, 1997. – 342 с.
13. Коломийки / упоряд. Володимир Гнатюк. – Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1906. – Т. 2. – 1906. – 317 с.
14. Русские народные песни / сост. и вводн. тексты В.В. Варгановой. – М. : Правда, 1988. – 576 с.
15. Русская народная поэзия. Лирическая поэзия : сборник / сост., подгот. текста, предисл. к разделам, коммент. Ал. Горелова. – Л. : Худож. лит., 1984. – 584 с.
16. Лазутин С.Г. Русские народные лирические песни, частушки и пословицы : [учеб. пособие для вузов по спец. «Рус. яз. и лит»] / С.Г. Лазутин. – М. : Высш.шк., 1990. – 237 с.

Михалевич И. Ю. Семантика животных образов в женских песнях украинцев, белорусов и россиян в эстетически-хозяйственном аспекте

Аннотация. В статье проанализированы мотивы женских песен, в основе которых – самые распространенные и самые колоритные образы домашних и диких животных. Затронуты вопросы национальной специфики отражения животного мира в лирике украинского, белорусского и русского фольклора.

Ключевые слова: женская песня, образ-символ, животный персонаж, поэтика художественного текста.

Mykhalevych I. The semantics animals images in the female songs Ukrainians, Belarussians and Russians in aesthetic and economic aspects

Summary. The article analyzes the reasons female songs, which are based – the most common and most colorful images of domestic and wild animals. The specific issue of national wildlife display lyrics in Ukrainian, Belarussian and Russian folklore are examined in the article.

Key words: female song, image symbol, animal character, poetics of literary text.